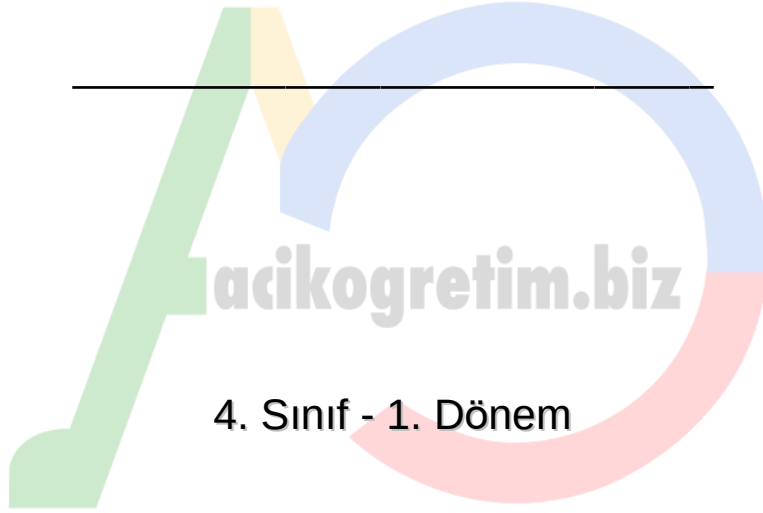

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ - I DERS NOTLARI

4. Sınıf - 1. Dönem

İsa SARI
www.isa-sari.com

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adıdır. 15. yüzyıl başlarından başlar, 20. yüzyılın başlarına kadar devam eder. Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün kuzey ve doğu Türklüğü bu dili kullanmıştır.

Samoyloviç, Orta Asya edebî Türk dilini dört devreye ayırır:

1. Karahanlı Türkçesi veya Kaşgâr Türkçesi (11-12. yy.)
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yy.)
3. Çağatayca (15-19. yy.)
4. Özbekçe (20. yy.)

Bu tasnife en büyük itiraz Köprülü'den gelmiştir. O, Çağatayca'yı şu devirlere ayırır:

1. İlk Çağatay Devri (13. ve 14. yy.)
2. Klasik Çağatay Devrinin Başlangıcı 14. 15. yy.)
3. Klasik Çağatay Devri (15. yy'ın ikinci yarısı)
4. Klasik Devrin Devamı (16. yy.)
5. Gerileme ve Çökme Devri (17-19. yy.)

Janos Eckmann ise sınırları daha net belirleyen bir tasnif yapar:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11-13. yy.)
2. Harezmi Türkçesi (14. yy.)
3. Çağatayca (15-20. yy.)
 - Klasik öncesi devir
 - Klasik devir
 - Klasik sonrası devir

Çağatay Türkçesinin Başlıca İsimleri

Klasik Öncesi Devir

- Sekkâki
- Haydar Harezmi
- Lütfî
- Yusuf Emîrî
- Seyyid Ahmed Mirza
- Gedaî
- Atâî
- Ahmedî
- Yakînî

Klasik Devir

- Ali Şir Nevâyî
- Hüseyin Baykara
- Hamîdî
- Şâhî
- Şiban Han
- Muhammed Salih
- Babür Şah

Klasik Sonrası Devir

- Ebu'l-Gazi Bahadır Han

Çağatayca Sözlükler

- Abuşka Lugati
- Bedâyü'l-Luga

- Fazlullah Han Lugati
- Kitâb-ı Zebân-ı Türkî
- Senglâh Lugati
- Hulâsa-i Abbâsî
- El-Tamga-yı Nâsirî
- Fethali Kaçar Lugati
- Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî
- Üss-i Lisân-ı Türkî

Çağatay Türkçesi ile İlgili Çalışmalar

Çağatay Türkçesinin modern gramerleri Janos Eckmann tarafından yapılmıştır:

- *Çağatay Dili Hakkında Notlar*
- *"Çağatayca", Târihî Türk Şîveleri*
- *Küçük Çağatay Grameri*
- *Chagatay Manual*

Ses Özellikleri

1. İlk hecede e>i değişmesi vardır:

men > min
sen > sin

2. İkinci hecede ü bulunması halinde ilk hecedeki e ö'ye döner:
eçkü > öçkü (keçi)

3. Harezmi Türkçesinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden sonra görülen yuvarlaklaşmalar Çağatay Türkçesinde yoktur:
anamnuñ > anamniñ
sabrum > sabrim
tapup > tapıp

4. Nevâyî'den itibaren üç kelimede p>f değişmesi vardır:
toprak > tofrak
yaprak > yafrak
oprak > ofrak (elbise)

5. w>v değişmesi görülür:
ew > ev
tawar > tavar

6. Şu kelimelerde t>d- değişmesi vardır:
teg > dik (gibi)
takı > dagı (ve, dahı)

7. Diş arası d sesi y olmuştur:
adak > ayak
ked- > key-

8. Birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki ince ve kalın g sesleri tonsuzlaşıp k olmuştur:
ulug > uluk
katıg > katık

Biçim Özellikleri

1. İlgili hali ekinde yalnız düz biçimler vardır:
yolnıñ, könlümnıñ

2. -nıñ yanında -nı ilgili hali eki de vardır:
Afrâsiyâbnı oğlu

3. Hal eklerinden önce *zamid n'si* kullanılmaz:
başıda, başıdın, atasıga

4. *menim, bizim* yerine *meniñ, biziñ* kullanılır.

5. İsim çekimi *min, sin, dur/tur, biz, siz, durlar/turlar* şeklinde yapılır.

6. *dAçl, -dUk, -gll* sıfat-fiil ekleri kullanılmamaktadır.

7. *-mİş* sıfat-fiil ekinin yerini *-gAn* almıştır.

8. *-yU* zarf-fiil eki *-y* olmuştur:
tiyü > diy

Çağatay Türkçesi Döneminden Örnekler

Gazel

Ey sâki! Ayrılık hazanının içinde, her damlası
kehribar gibi olan içki nasılsa öyle sarılık oldum.

Yüzüm ve vücudum kurumuş yaprak gibidir. Bir
ağacın dalı ve yaprağı kurumuşsa ondan ne
beklenir?

Bu ne hastalıktır ki bir gül yanaklının aşk
kıvılcımından gözümün akı ve karası dahi laleye
döndü.

Sarı bir şeye bakmak faydalıdır derler. Ben nasıl
sarıya bakayım?

Ayrılık güzünde, havadis ağacında sararıp kaldım;
hicran günü, o kuşlar arasında gündüz kalanlar gibi.

Akşam ile sabah -eğer sarılık değillerse- gecenin
saçını yayıp, güneşin onun yüzünü yırtıp parlak
tutması nedir?

Dilenci, bir külçe altın bulup toprağa gömmesi gibi
dert de Nevâ'î'nin vücudunu toprağa gömdü.

Gazel

يېڭىلىقىمدا ايدىم مبتلا يېڭىلىقىمدا
قارىم م اوزنى تيلارمىن فدا يېڭىلىقىمدا

Yigitligimde idim mübtelâ yigitlerge
Úarip hem özni tiler min fedâ yigitlerge

*Gençliğimde gençlere düşkündüm. Yaşlanınca
kendimi gençlere feda etmek isterim.*

yigitligimde

<yigit - lik - i - m - de
yigit: İsim kökü
-lik-: İsimden isim yapım eki
-i-: Yardımcı ünlü
-m-: Teklik birinci şahıs iyelik eki
-de: Bulunma hali eki

tiler min

<til - e - r min
til: İsim kökü
-e-: İsimden fiil yapım eki
-r: Geniş zaman eki
min: Şahıs eki

بوزى سارىغ باشى اق بير قارى م اوله نى جف
اينكى قىزىل كوزى قاشى قرا يېڭىلىقىمدا

Yüzi sarıa başı aú bir úarı hem olsa nî óayf
İnigi úızıl közi úaşı úara yigitlerge

*Yüzü sarı, başı ak bir yaşlı da olsa; yanağı kırmızı,
kaşı gözü kara gençlerin yanında da olsa gençlere
ne yazık.*

ديسانك قارىب بولايىن زهد و عافيت بيرله
مكر كه بولماغايىن آشنا يېڭىلىقىمدا

Diseng úarip bolayın zühd ü èâfiyet birle
Meger ki bolmaâasın ÂşinÂ yigitlerge

*Eğer afiyet içerisinde, gönül hoşluğuyla ibadet
edeyim dersen gençlerle tanış olmamalısın.*

bolmagasın

<bol - ma - ga - sın
bol-: Fiil kökü
-ma-: Fiilden fiil yapım eki (olumsuzluk)
-ga-: Gelecek zaman eki
-sın: Teklik ikinci şahıs eki

bolayın

<bol - ayın
bol-: Fiil kökü
-ayın: Teklik birinci şahıs emir kip eki

تيلار ايسانك قارىلىغ عز و رتبىنى مكر
كونكولنى يرما كاسين دلربا يېڭىلىقىمدا

Tiler iseng úarılıâ 'izz ü rütbesini meger
Könglüni birmegesin dilrubâ yigitlerge

*Yaşlılığın şerefini ve rütbesini istersen, gönül çeken
gençlere gönül vermemelisin.*

tiler iseng

<til - e - r i - se - ng
til: İsim kökü
-e-: İsimden fiil yapım eki
-r: Geniş zaman eki
i-: Yardımcı fiil
-seng: Geniş zamanın şartı

نیچه که بوله ییکیت لیک دا شوخلوق مطلوب
ولی ادب بيله خوشنور حیا ییکیت لارکا

Niçe ki bolsa yigitligde şyöluú maılıb
Velî edeb bile hoştur óayâyigitlerge

Nasıl ki gençlikte şuhluk istesen de, ancak gençlere edep ve haya yakışır.

قارینه هر نیچه بوله ستم ییکیت لار دین
نی بولغوسی قاریدین جز دعا ییکیت لارکا

Úariâa her niçe bolsa sitem yigitlerdin
Ni bolâusı úaridin cüz duèÀ yigitlerge

Her ne kadar gençler yaşlılara sitem etseler de, yaşlılara yakışan onlara dua etmektir.

نی نوع زهد ایله قوی اسراین محفوظ
که اوچرادیم قاریلق دا بلا ییکیت لارکا

Ni nevè-i zühđ ile taúvÀ asrayın maófuô
Ki uçradım úarılıkda belÀ yigitlerge

Gençlerden bela görmüş biri olarak, zühđ ile takvayı nasıl besleyip muhafaza edebilirim?

یتار عذاب قاریب نا خلق ییکیت لار دین
نیچه که تونسام اوزومنی اتا ییکیت لارکا

YitarèaôAb-ı úarib nÀ-òulú yigitlerdin
Niçe ki tutsam özimi ata yigitlerge

Her ne kadar kendimi gençlerin atası saysam da, huysuz gençlerden gördüğüm azap yeter.

Gazel

روشن دورور که مهر یوزونک دین الور صفا
یوقسا نی وجه ایلا قر اندین تابار ضیا

Rýşendurur ki mihryüzüingdin alur āafÀ
Yóusa ni vech ile úamer andan tapar öiyÀ

Açıkcası güneş, ışığını senin yüzünden alır. Aksi takdirde ay ondan ne yüzle ışık alırdı.

غرق محبط عشقینک ایدی جان ایلا کونکول
اول دم که روح ایماس ایدی تن بیرله اشنا

áarú-ı muóû èişúıng idi cAn ile köngül
Ol dem ki rýó imes idi tin birle aşnÀ

Can ile gönül, aşkının okyanusunda boğulmuştur ki o zaman henüz ruh ile vücut tanışmamıştı.

كل دا یوزونك لطافتی دین رنگی کورماسا
بلبلغانی ایدی بو فنان بیرله بو نوا

Gülde yüzüng leüÀfetidin rengi körmese
Bülbülâa ni idi bu fiâAn birle bu nevÀ

Bülbül, senin yüzünün letafetinden gülde bir renk görmese bu kadar feryat eder miydi?

بیر ذره آغزی رمزینی هر کیم که انگلادی
یولی عدم طریق دور و زاد ره فنا

Bir öerre aâızı remzini her kim ki angladı
Yolı èadem-i úariúidür ü zâd reh-i fenÀ

Kim ki ağzının sembolünü bir zerre anlarsa, onun yolu yokluk yoludur ve yol azığı da yoktur.

اول زنده دل حیات ابد وصلیدین تلبار
کیم نیش غمینی نوش دیر و دردنی دوا

Ol zinde-dil óayât-ı ebed vaâlıdın tapar
Kim nîş-i àamını nýşdir ü derdini devÀ

O canlı gönül, ebedi hayata kavuştuğu zaman gam dikenini tatlı bal eder ve derdine deva bulur.

لامی که وصل ایاغی غا تاپمیش دور اتصال
اول لام دور که اورتاغا المیش آنی بلا

LÂmı ki vaâl ayaâiâa tapmışdur ittiâÂl
Ol ÎÂmdur ki ortaâa almış anı belÀ

Bir lam harfî ki vasl kelimesinin ayağına takılmıştır. O lamdır ki bela kelimesi onu ortaya almıştır.

اوزدین قوتول نوایی و مقصدقا بیت که قوش
یتباس چنغا بولسا قفس ایجره مبتلا

Özdin úutul NevÂyî vü maúâadúa yırt ki úuş
Bitmez çemenâa bolsa úafes içre mübtelÀ

Nevâyî, özünden kurtul ve maksada ulaş. Böyle yapmalısın; çünkü kafes içinde olan kuş düzlüğe ulaşamaz.

Gazel

وه كه جن دین بنا ایسی شمال اوزكاجه
هر دم اولور عطریدین کونکومه حالی اوزكاجه

Veh ki çemendin yine isti şimÂl özgeçe
Her dem olur èüridin könglüme óal özgeçe

Vah, rüzgar yine yeşillikten esti. Her zaman bu hoş kokulardan gönlüm bir başka hâl olur.

بلبل و قمری چیکب لحن و نوا اوزکا نوع
کورکوزا دور سرو و کل غنچ و دلال اوزكاجه

Bülbül ü úumru çikip óalin u nevÀ nevè
Kör közedür serv ü gül ü àonca delÂl özgeçe

Bülbül ve kumru bir başka türlü ötünce, servi ve gül başka görünür.

سوسن اولوب سربلند غنچه قلیب نوش خند
ایلکا آلاردین یتیب دفع ملال اوزكاجه

Sýsen olup ser-bülend àonca úılıp nûş-òand
İlke alardın yitip defè-i melÂl özgeçe

Sümbül, başını alıp büyümüş; goncanın açılmasıyla hüznler başka bir hal ile yok olup gider.

سنبل پرتاب هم لاله سرباب هم
دود ایله اوتدین بولوب شی و منال اوزكاجه

Sünbül-i pürtÂb hem lÂle-i sır-Âb hem
Dýd ile otdın bolup şibh ü miââl özgeçe

Işıklı sümbül ve taze, körpe lale bir başka güzellikle dumana ve ateşe benziyorlar.

کبردی مکر دلبریم حور پری پیکریم
کلشن ارا کونکلی دا فکر و خیال اوزكاجه

Kirdi meger dilberim óyr-iperî peykerim
Gülşen-ÂrÀ köngülde fikr ü òayÂl özgeçe

Peri yüzlü, cennet kızı görünüşlü sevgilim gül bahçesine girince, gönlüde ne fikirler ve hayaller uyandırır.

بولسا منکا داغی یول آندا که عبس ایلار اول
قیسام ایدی مست اولوب قال ومقال اوزكاجه

Bolsa manga daâi yol andaki èiyş eyler ol
Úılsam idi mest olup úÂl u maúÂl özgeçe

O sevgilim yiyip içerken, yanına gitmeme izin verse ben de zevkten sarhoş olup bir başka söz söyledim.

Gazel

جایم جیقا دور هجر ایله جانان کبراک ایدی
کونکوم کویلا دور درد ایله درمان کبراک ایدی

CÂnım çıúa dur óıcr ile cÂnÂn kirek irdi
Könglüm köyedür derd ile dermÂn kirek irdi

Canım, ayrılık ile çıkmaktadır, bana sevgili gerektir. Gönlüm ise dertlidir, derman gereklidir.

غم شامی دا پروانه صفت کیم کویا درمین
باشیم اوزه اول شمع شبستان کبراک ایدی

âam şÂmıda pervÂne-âıfat kim guyÂ dürmin
BÂşım üze ol şemè şebistÂn kirek irdi

Pervane gibi hüzn akşamında yanmaktayım. Başımın üzerine harem dairesinin mumu gereklidir.

کوز باغیدا یوز کل آجا دور عشق ولبکن
یوز و خطی دین لاله و ریحان کبراک ایدی

Güz bÂâide yüz gül açadur èişú velfikin
Yüz ü òaúúıdın lÂle vü reyóÂn kirek irdi

Güz bahçesinde aşkın yüz gülü açmaktadır; ancak yüz ve çizgilerinden dolayı bana reyhan ve lale gerektir.

خوش کبلدی حزین کونکوم ارا غمزه لارینک کیم
آه اوقلارینه نیچه پیکان کبراک ایدی

Òoş úıldı óazın könglüm ÂrÀ àamzelerin kim
Âh oúlarıâa niçe peykÂn kirek irdi

Hüzünlü gönlümün içine senin o öldürücü bakışların hoş geldi; ancak ah oklarına daha nice kirpik gereklidir.

قبریم غه خرام ایبنک و یوق تخف و کیم
بو خب کبی جسم ایجرا بوکون جان کبراک ایدی

Úabrimâa òarÂm itting ü you túófe veh kim
Bu òuş gibi cism içre bu kün cÂn kirek irdi

*Kabrime salınarak geldin; ama bir hediye vermedin.
Halbuki bu çöp gibi cismimin içine bugün can
gerekir.*

خوش زینتی کۆپ نامە دورور عمر رابکین
توقیع وفادین انکا عنوان کبراک ایردی

Öş zineti köp nÀme durur èömr velîkin
Tevûiè-i vefÀdın anga èunvÀn kirek irdi

*Ömür, hoş süsü çok olan mektuptur; ancak vefa
nişanı olan ömre bir adres gerekir.*

بیلمای سینی اول کل قاور ای زار نوابی
سیندیک انکا بیر بلبل نالان کبراک ایردی

Bilmeyseni olgölüovareyzÀr NevÂyi
Sindik anga bir bûlbûl-i nÀlan kirek irdi

*Ey ağlayan Nevâyi! Seni o gül bilmiyor. Ona senin
gibi inleyici bir bûlbûl gereklidir.*

